

# הר־המלך – הרודיון

רפאל ינקלביץ

פעמים רבות נזכר במשנה, בתלמוד ובמדרשים מושג גיאוגרפי בשם 'הר־המלך'. לעתים נדמה שמדובר באזור מצומצם ביהודה ולעתים דומה שמדובר באזור נרחב; לעתים המקורות מקדימים ולעתים מאחרים ואין לתלמוד בוודאות מן הכתובים מהו תחומו, מה מקור שמו של 'הר־המלך' ומהו הרקע ההיסטורי של הווצרות המושג.

המקורות הספרותיים היהודיים המזכירים את 'הר־המלך', דנים במאורעות המתפרסים על־פני תקופה בת מאות שנים. המקרה הקדום ביותר הנזכר בהם, הוא סיפור אגדה הקשור בנחונין, בנו של שמעון הצדיק, אשר פעל בזמן שלטון התלמיים בארץ־ישראל.<sup>1</sup> ואילו ההתייחסויות המאוחרות להר־המלך מצויות בדיונים הלכתיים מבית־מדרשם של אמוראי ארץ־ישראל, בני סוף המאה השלישית וראשית המאה הרביעית לספירה.<sup>2</sup> בחלקם כוללים המקורות סיפורים אגדתיים ובחלקם הם מתארים מציאות היסטורית, אשר לפעמים עוררה בעיות הלכתיות, שחייבו את החכמים לתת עליהם את הדעת.

באשר לתיאור אופיו של המקום המכונה בשם הר־המלך, הידיעות המצויות במקורות אינן חד־משמעיות. ישנם מקורות, אשר משתמע מהם, כי הר־המלך הוא שמו של יישוב או מבצר,<sup>3</sup> ואילו מתוך מקורות אחרים ניתן להסיק, כי המונח הר־המלך מתייחס לאזור נרחב, אשר מצויים בו יישובים רבים.<sup>4</sup>

זיהוי מקומו של הר־המלך נתקל בקשיים מרובים. בחלק מן המקורות אין כלל סימני־זיהוי; הוא נזכר בהם באופן סתמי ללא כל רמז למקומו. כך למשל: 'עשרת אלפים עיירות היו בהר המלך ולר' אלעזר בן חרסום היו אלף מהם, וכנגדן היו לו אלף ספינות בים'.<sup>5</sup> הוא כל שניתן לתלמוד ממקור זה הוא, שמדובר באזור נרחב, אולם אין לדעת היכן מצוי אזור זה. לעומת זאת, ישנם מקורות המכילים רמזים לזיהוי, כמו: 'איזה הר שביהודה, זה הר המלך'.<sup>6</sup> אולם גם מקורות אלו מעוררים קשיים. ראשית, סימני הזיהוי המצויים בהם הינם חלקיים ובלתי־מספיקים.

1 ירושלמי, יומא ו, מג ע"ג-ע"ד: ככלי, מנחות קט ע"ב.

2 ירושלמי, דמאי ה, כד ע"ד; שם ו, כה ע"ב; ירושלמי, שבת א, ג ע"ד.

3 יוצר לך בכל שערך בכל ארצך. אלו כרכים גדולים שבארץ ישראל כגון הר המלך ובית תר וכיוצא בהן. מדרש הגדול דברים כה נב.

4 'מעשה בהר המלך שהיו שם שני אלפים עיירות וכולם נחרבו על שבועת אמת'. תנחומא ויקרא (מהדורת בוכר), עמ' 10; וראה גיטין נו ע"א; תוספתא, דמאי א יא; ירושלמי, עבודה זרה ה, מד ע"ד, ועוד.

5 איכה רבה ב ב (מהדורת בוכר), עמ' 105; וראה ספרי דברים ו (מהדורת פינקלשטיין), עמ' 14; תוספתא, מנחות ט יג; תנחומא ויקרא (מהדורת בוכר), עמ' 10, ועוד.

6 ירושלמי, שביעית ט, לח ע"ד; והשווה: תוספתא, שביעית ז י; משנה, שביעית ט ב.

שנית, התמונה המתקבלת איננה אחידה, שכן עיון מדוקדק במקורות מלמד שאין חפיפה בין האזורים השונים המכונים בשם הר־המלך. לפי חלק מן המקורות הר־המלך מצוי בתחומי הר־יהודה, כמו: 'ששים רבוא עיירות היו לו לינאי המלך בהר המלך וכל אחת ואחת היו בה כיוצאי מצרים, אלו הן כפר ביש, כפר שיחליים, כפר דכריא...'.<sup>7</sup> ואילו מתוך מקורות אחרים מתקבל הרושם, שבמושג הר־המלך נכלל גם אזור שומרון, כמו: 'ר' אבהו אסר יינן מפי ר' חייה ורבי אסי ור' אמי, שהיו עולין בהר המלך וראו גוי אחד שהיה חשוד על יינן... ואית דבעי מימר חדא ערובת שובא לא אישתכח חמרא בכל סמרטיקי' [ויש אומרים ערב שבת אחת לא נמצא יין בכל סמרטיקי].<sup>8</sup> לאור הסתירות שבין המקורות, וכתוצאה מן האופי הבלתי־ברור של חלק מהם, נחלקו דעות החוקרים בדבר היקפו הגיאוגרפי של הר־המלך. ישנם מצמצמים הקובעים, שהר־המלך זהה עם הר־יהודה ואיננו חורג מגבולותיו,<sup>9</sup> ולעומתם אחרים, המרחיבים את היקפו וכוללים בו גם את הר־שומרון.<sup>10</sup> במאמר זה ייעשה ניסיון מחודש לזהות את הר־המלך וליישב את אי־ההתאמה בין המקורות השונים.

מה מקורו של השם הר־המלך ואיזה הוא המקום שעליו חל השם לראשונה? קליין סבור,<sup>11</sup> שיש להקדים את מציאותו של השם לתקופת שלטון התלמיים בארץ־ישראל. 'המלך', לדעתו, הוא המלך מבית תלמי, אשר שלט גם בארץ־ישראל, והמונח מציין את אדמות המלכות. לפי תפיסת השלטון התלמי המלך היושב במצרים הוא אדוניה ובעליה של כל הארץ, וכל האחוזות משועבדות לו. לפיכך התושבים המעבדים את הקרקע ישבו על אדמות אלו בתורת אריסים. כן סבור קליין כי המקום המכונה 'בירת מלכא דבית לחם יהודה',<sup>12</sup> הוא מבצר מימי התלמיים, אשר היה רכושו של המלך תלמי. לפי השערה זו גם המונח 'הר־המלך' משמַר את 'רשמי השלטון התלמי בארץ־ישראל'. רֵאיה לקיום השם בתקופה ההלניסטית הקדומה מוצא קליין במקור האגדתי המתאר את בריחתו של נחונין בן שמעון הצדיק לאלכסנדריה של מצרים: 'ארבעים שנה שימש שמעון הצדיק את ישראל ככהונה גדולה ובשנה האחרונה אמר להן בשנה זו אני מת. אמרו לו למי נמנה אחריו, אמר להן הרי נחונין בני לפניכם, הלכו ומינו את נחונין וקינאו בו שמעון אחיו... אמרו:

- 7 גיטין נו ע"א. כפרים אלו מצויים בתחומי יהודה, וראה זיהויים אצל ש' קליין, ארץ יהודה, תל־אביב תרצ"ט, עמ' 99-100 [להלן: קליין, ארץ יהודה]. ראה גם המקורות שהובאו לעיל, הערה 6.
- 8 ירושלמי, עבודה זרה ה, מד ע"ד. וראה גם: 'רבי אבהו בשם רבי יוסי בר חנינא כולכסין הנמכרים בקיסרין הרי אלו אסורין מפני שרובן מהר המלך' (ירושלמי, דמאי ב, כב ע"ג). יש להניח כי הר־המלך הנזכר כאן כמספק תוצרת חקלאית לקיסרין, נמצא בהרי שומרון ולא ביהודה. וראה גם תוספתא, דמאי א יא, ועוד.
- 9 ראה: A. Büchler, 'Die Schauplaetze des Bar-Kochbas Kriege', *Jewish Quarterly Review*, 16 (1903-1904), pp. 180-186; G.H. Dalman, *Orte Und Wege Jesu*, Gutersloh 1924, pp. 57-58. 'מחקרים טופוגרפיים', ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, תרפ"ח; מ' אבי יונה (גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 62) מזהה את הר־המלך עם 'Orine' — ארץ הדר — הנזכרת ברשימת הטופארכיות של פליניוס (Historia Naturalis, v, 70) שהוא מחוז ירושלים וסביבתה.
- 10 י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, ערך 'הר המלך': 'שם ההרים המשתרעים מעמק יזרעאל ועד נגב יהודה; קליין, ארץ יהודה, עמ' 42; ש' ייבין (מלחמת בר כוכבא, ירושלים 1957, עמ' 71) מתפלמס עם ביכלר הנ"ל. בין השאר הוא קובע כי ינאי, אשר היו לו עיירות בהר־המלך, יכול היה לרכוש עיירות אלו דווקא בשטח הר־שומרון, שנכבש בכח הזרוע, ולא בהר־יהודה, שהיה בידי איכרים יהודיים.
- 11 קליין, ארץ יהודה, עמ' 41.
- 12 ירושלמי, ברכות ב, ה ע"א; וראה: איכה רבה א טז, שם הנוסח: 'בירת ערבא דבית־לחם יהודה'.

משם ברח להר המלך משם ברח לאלכסנדריה ועמד וכנה שם מזבח...<sup>13</sup> לדעת קליין אגדה זו היא קדומה ביותר, וניתן ללמוד ממנה כי המונח 'הר-המלך' היה ידוע בתקופת שמעון הצדיק. דעה אחרת רואה את המלך ינאי כאילו הוא 'המלך' שבשם 'הר-המלך'. דעה זו מתבססת על המסורות האגדתיות המקשרות את ינאי עם ההר.<sup>14</sup> לפי מסורות אלו היו שם לינאי עיירות רבות, ולפיכך נקרא האזור על שמו, הר-המלך.<sup>15</sup> נראה כי העיון בשתי הדעות ובראיות המבססות אותן מלמד, שהמסקנות הללו אינן מבוססות די-הצורך.

באשר לדבריו של קליין, בוודאי שהוא צודק בדברו על אחוזות המלך התלמי באזור שלטונו. ידוע כי חבלי-ארץ נרחבים נמצאו בידי המלך כ'אדמת המלכות' (χώρα βασιλική) והאיכרים שישבו על אדמת אלו נחשבו כאיכרי המלך, כלומר אריסים.<sup>16</sup> אולם קשה להבין מדוע דווקא מקום זה ולא אחר ייקרא בשם הר-המלך.

המקור האגדתי המספר על בריחת נחונין יכול להיות, לכאורה, ראיה לקדמותו של השם הר-המלך. אולם ניתוח מדויק של המסורות הללו אין בו כדי לאשר מסקנה זו. העיון בתוכן הדברים מלמד, כי בסיפור מעורבים יסודות היסטוריים ויסודות אגדתיים. המסורת על ירידתו של חוניו הרביעי ובניית המקדש באלכסנדריה ידועה לנו מכתביו של יוסף בן מתתיהו.<sup>17</sup> אלא שחוניו זה לא היה בנו של שמעון הצדיק ולא פעל בתקופה התלמיית, כי אם בתקופת שלטון הסלווקים בארץ-ישראל (בין השנים 170-154 לפנה"ס). לפיכך אין ללמוד מכאן על מציאות היסטורית של התקופה התלמיית. גם ניתוח ספרותי של המסורות על נחונין מעורר ספקות ביחס לקדמותו של מאורע זה. העיון במקבילות השונות על פרשת מותו של שמעון הצדיק עשוי ללמד על שלבי התהוותה של המסורת האגדתית. ניתן להבחין במסורת זו בסיפור הגרעין של האגדה. בחלק זה מסופר רק ששמעון הצדיק התנבא על מותו הקרב ובא, מבלי להזכיר כלל את פרשת נחונין.<sup>18</sup> מגרעין זה התפתחו במשך הזמן שני נוסחים. האחד מסוף המאה השלישית לספירה, ובו דיון של רבי אבהו בשאלה מי היה אותו איש שנכנס עם שמעון הצדיק לקודש הקודשים, וגם כאן אין כל זכר לסיפור נחונין.<sup>19</sup> הנוסח השני מספר את סיפור בריחתו של נחונין.<sup>20</sup> נוסח זה איננו מאוחר למחצית השנייה של המאה השנייה לספירה, שכן רבי מאיר ורבי יהודה חלוקים בשאלה מהי המסורת הנכונה של המאורע. אולם אף-על-פי שמסורת זו בוודאי היתה ידועה בימיהם, אין זה מן ההכרח להקדימה עד לתקופה התלמיית, ואפשר שהגיבוש הנוכחי של אגדה זו מאוחר דורות הרבה לתקופה התלמיית. יתר על כן, אף אם נאמר, שגרעין האגדה הוא קדום, אין הכרח להסיק, שהשם 'הר-המלך' המופיע כאן אף הוא קדום.

13 ירושלמי, יומא ו, מג ע"ג-ע"ד; והשווה בבלי, מנחות קט ע"ב, שם במקום הר המלך – בית המלך. על הזיהוי הר-המלך – בית-המלך, ראה קליין, ארץ יהודה, עמ' 239-240; כמובן במקום נחונין נרשם שם חוניו.

14 גיטין נז ע"א; ברכות מד ע"א.

15 ראה: י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים, 1948, ערך 'הר המלך'.

16 ראה: א' צריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 51-53.

17 קדמוניות, יג, 62 ואילך.

18 תוספתא, סוטה יג ח; וראה יומא לט ע"ב.

19 ירושלמי, יומא ה, מב ע"ג; 'שנה זו נכנס עמי ולא יצא עמי, אמר ר' אבהו ומי יאמר שאדם היה והלה הקב"ה בכבודו היה נכנס עמו ויוצא עמו... ויקרא רבה כא יב.

20 ראה לעיל, הערה 13.

אפשר שהשם הוכנס למסורת זו רק לאחר שהמקום היה קיים בפועל בתקופה מאוחרת, כפי שהדבר מצוי במקרים אחרים.<sup>21</sup>

גם הדעה, כי השם 'הר-המלך', הוא על שמו של המלך ינאי, אין לה יסודות מספיקים. ראשית, המסורות המעידות על עיירות רבות שהיו לו לינאי בהר-המלך נושאות אופי אגדתי מובהק. במסורות המקבילות לאלו לא נזכר הר-המלך ולא ינאי המלך.<sup>22</sup> כמו-כן מסורות אלו, בגיבושן הסופי, הן מאוחרות ביותר ושייכות לסוף המאה השלישית ואילך.<sup>23</sup> לפיכך יתכן שגם כאן השתרכב השם 'הר-המלך' למסורות האגדתיות בתקופה המאוחרת בהרבה לתקופתו של ינאי, כאשר השם היה כבר בשימוש למקום קיים.

נראה כי המקור הוודאי הקדום ביותר המזכיר את הר-המלך מצוי בתוספתא: 'אילים ממובא עגלים משרון ככשים ממדבר גזולות מהר המלך'.<sup>24</sup> התוספתא, המונה את המקומות שסיפקו קרבנות למקדש, מציינת בהם גם את הר-המלך. לפיכך ניתן לקבוע, שהמקום היה קיים כבר קודם לחורבן הבית.<sup>25</sup>

אך עדיין עומדת השאלה האם ניתן לקבוע ביתר דיוק את מועד יצירתו של המונח ולזהות את המלך שאליו מכוון השם?

דיון בשאלות אלו דורש הערה מקדימה. כאמור, לא תמיד קיימת זהות בין המקורות השונים המזכירים את הר-המלך. פעמים שהמונח מציין יישוב או מבצר ופעמים שהוא מציין אזור רחב יותר. מסתבר כי היתה התפתחות בחלותו הגיאוגרפית של השם; בראשונה הוא נקרא על מקום מסוים ואחר-כך הולך ומתרחב התחום.<sup>26</sup> בראשונה היה השם הר-המלך כינוי ליישוב מסוים, ויותר מאוחר הולך ומתרחב ההיקף הגיאוגרפי וכולל גם את התחום של היישוב, אשר אף הוא נקרא באותו שם. תופעה זו ידועה בשמות יישובים ותחומים בארץ-ישראל.<sup>27</sup>

לאור שיקולים אלו והראיות שאביא להלן ברצוני להציע, כי המלך הנזכר הוא המלך הורדוס הרודיון, מבצרו של הורדוס, הוא הר-המלך. על הרודיון ידוע, כי לאחר פלישת הפרתים לארץ-ישראל, בשנת 40 לפני-הספירה, כשעה שצרו על ירושלים, נמלט הורדוס מן העיר ובמקום זה הוא ניהל קרב נגד רודפיו וזכה בניצחון. מאוחר יותר, בנה הורדוס באותו מקום מבצר לזכר המאורע וקרא לו על שמו הרודיון.<sup>28</sup> היה זה מפעל אדירים, מכיוון שהורדוס לא הסתפק בכניין המבצר, חלק מן ההר שעליו נבנה המבצר נעשה בידי אדם. הורדוס החשיב מאוד את המקום וציווה לקוברו שם.<sup>29</sup>

21 כך, למשל, המסורת על המפגש שבין שמעון הצדיק ואלכסנדר מוקדון כאנטיפטרוס, אין בה כדי ללמד שאנטיפטרוס היתה קיימת בסוף התקופה הפרסית. ראה: מגילת תענית (מהדורת ליכטנשטיין), *Hebrew Union College Annual*, VIII-IX (1931-1932), pp. 339-340. אין ספק שהשם הוכנס למסורת זו רק לאחר ימי הורדוס, אשר בנה את המבצר וקרא לו אנטיפטרוס על שם אביו (קדמוניות, טו, 143).

22 כך למשל באיכה רבה ב ב (מהדורת בובר), עמ' 106, במקום הר המלך נאמר בדרום, בלי קשר לינאי.

23 מסורות אלו נמסרו בשמם של ר' יוחנן, רבין ואחרים. ראה לעיל, הערה 14.

24 תוספתא, מנחות ט יג; וראה: ברכות מד ע"א.

25 אף כי יש, כאמור, לפקפק בקדמות הר-המלך הנזכר בסיפור בריחת נחונין, מכל מקום, העובדה שחכמים בני המאה השנייה דנים כבר במקורות אלו, יש בה כדי ללמדנו, שמסורות אלו היו רווחות בתקופת בית-שני.

26 ראה: קליין, ארץ יהודה, עמ' 42.

27 כך, למשל, שומרון הוא שם של עיר ושל אזור. ולמעשה הטופארכיות, בדרך-כלל, נקראות על שם בירת הטופארכיה.

28 בין השנים 24-15 לפנה"ס. ראה: A. Segal, 'Herodium', *Israel Exploration Journal*, 23 (1973), p. 27.

29 מלחמות, א, ח; יג ח; כא י; קדמוניות, יז, 199; אולי האגדה על בריחת נחונין לאלכסנדריה דרך הר-המלך מבוססת על מסלול בריחתו של הורדוס, שאף הוא עבר במקום בדרך לאלכסנדריה.

לרגלי המבצר בנה הורדוס עיר, אשר לקראת סוף תקופת בית־שני היא נזכרת כמרכז של טופארכיה.<sup>30</sup> ראוי לציין כי זהו המקום היחידי מכל מפעלי הבנייה של הורדוס שנשא את שמו,<sup>31</sup> ובהחלט יתכן שנקרא באופן סתמי 'הר־המלך'.

על־אף מעמדו המיוחד וחשיבותו הרבה, הרדיון איננו נזכר במפורש בספרות התלמודית.<sup>32</sup> יתכן כי הדבר נובע מכך שהפרושים לא אהדו את הורדוס,<sup>33</sup> ולפיכך כאשר רצו להתייחס להר של הורדוס, הם הסתפקו במונח 'הר־המלך' והכל ידעו למה הכוונה. מטבע לשוני זה עבר גם לספרות חז"ל. בדומה לכך אנו מוצאים כי כאשר רצו להזכיר את ההיפודרום שבנה הורדוס בירושלים,<sup>34</sup> אין חז"ל מזכירים את שמו של הורדוס, אלא משתמשים במונח 'איסטרטית של מלך',<sup>35</sup> או כפי שזה מופיע בתרגום: 'בִּירִיסָא דמלכא'.<sup>36</sup> ראוי לציין כי יוסף בן מתתיהו, אשר מכיר היטב את האונומסטיקון של תקופת הבית־השני ואת חבלי הארץ השונים, איננו מזכיר את הר־המלך, לא כמקום ולא כאזור. לעומת זאת, הוא מכיר היטב את הרדיון. קשה להניח, שהוא לא היה מזכיר בכתביו יישוב מימי הבית־השני, שתפס מקום כה נכבד.

רִאִיָּה המאשרת את הזיהוי הזה ניתן לראות בדברים הבאים. במקומות שונים בספרות המשנה והתלמוד מופיע המונח 'יונים הרדסיות'.<sup>37</sup> חכמים בני המאה השלישית מתלבטים במקור השם: 'ר' חייא ור' שמעון, חד תני הרדסיות וחד תני הרדסיות, מאן דתני הרדסיות על שם הורדוס, ומאן דתני הרדסיות על שם מקומן'.<sup>38</sup> רש"י מסביר, שיונים אלו נקראו על שם הורדוס, 'שהתחיל להתעסק בגידולן'. וכן סבור ליברמן, כי יונים אלו הן יונים הגדלות בבית, ונקראו כך על שם הורדוס המלך שגידל אותן בארמונו.<sup>39</sup> מסתבר שגם בארמונו שבהרדיון גדלו יונים אלו והן מזכירות את מאמר התוספתא,<sup>40</sup> שהר המלך היה מקום שסיפק גוזלות לקרבנות המקדש.

מבצר הרדיון שימש, כידוע, את המורדים הן במרד החורבן<sup>41</sup> הן בתקופת מרד בר־כוכבא.<sup>42</sup> מבצר זה היה אחד מן המעוזים האחרונים של המורדים, לפני נפילתו בידי הרומיים בשתי המלחמות. והנה המקורות התלמודיים, אשר מזכירים את ירושלים בקשר למלחמת החורבן ואת ביתר בקשר למרד

30 מלחמות, ג, ג ה; פליניוס, 70, 15, 5.

31 לפי יוסף בן מתתיהו (מלחמות, א, כא י) נראה כאילו היה עוד מבצר של הורדוס בשם זה. אולם נראה שזוהי טעות. ראה: סגל (לעיל, הערה 28), עמ' 29, הערה 16.

32 אין לזהות את בית חרודו (משנה, יומא ו ח) עם הרדיון (ראה: ערוך השלם, ערך 'בית־הרודו'), שכן המרחק הנזכר במשנה איננו מתאים להרדיון.

33 ראה: ג' אלון, 'עמדת הפרושים כלפי שלטון רומי ובית הורדוס', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל־אביב 1957, עמ' 47-26.

34 קדמוניות, טו, 268 ואילך.

35 'אמ' שמעון בן פתירה נותרין היו עדרות באיסטרטית של מלך... תוספתא, עדויות ג ד. (נ"א: בסטרטא; והשווה: מנחות קג ע"ב — באיסטריא); א' ביכלר קובע: 'אין אצלי אף צל של ספק שבמקום איסטריא יש לגרוס איסטריא והכוונה לאיצטדיון'. א' ביכלר, עם הארץ הגלילי, ירושלים תשכ"ד, עמ' 55, הערה 7. וראה: קליין, ארץ יהודה, עמ' 87.

36 תרגום אונקלוס לבראשית יד יז.

37 משנה, חולין יא א; תוספתא, שבת יב ד; ביצה כד ע"א, כה ע"א; חולין קלט ע"ב ועוד. על הגירסאות של השם ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניוארק תשכ"ב, עמ' 186 [להלן: ליברמן תוספתא כפשוטה].

38 חולין קלט ע"ב.

39 ראה: הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה (לעיל, הערה 10), ערך הרדיון.

40 מנחות ט יג.

41 מלחמות, ז, ו א. וראה גם לאחרונה סיכום הממצא הארכיאולוגי א' נצר, הרדיון, ירושלים תשמ"א.

42 על כך שהרדיון היתה מרכז מינהלי חשוב בימי המרד, ניתן ללמוד מתעודות מורכבת. ראה: P. Benoit, J.J. Milik, R. de Vaux, *Les grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, II, pp. 122 ff. וכן נצר שם.

בר־כוכבא, ויישוכים נוספים הקשורים למלחמות אלו, אינם מזכירים כלל את הרודיון. אמנם אין לצפות לכך שהמקורות יציינו את כל המקומות הקשורים במרידה, אולם העדרו של הרודיון מעורר תמיהה. נראה כי תמיהה זו תמצא את פתרונה אם נניח, שהמקום נזכר לעתים בשם 'הר־המלך'. בצורה זו ניתן להסביר את מלחמתו של בר־דרומא, דהיינו בר־כוכבא, בהר־המלך.<sup>43</sup> כלומר בהרודיון. וכך יש לפרש את המדרש: 'והצר לך בכל שעריך, אילו כרכים גדולים שבארץ־ישראל כגון הר־המלך ובית־תר וכיוצא בהן'.<sup>44</sup> המדרש מונה כאן את המבצרים האחרונים אשר שימשו את המורדים במרד בר־כוכבא ונפלו לידי הרומיים, ובהרודיון על־פי מקור זה היה מצוי 'בית האוצר' ו'המחנה' של בר־כוכבא.<sup>45</sup> גם המסורת התלמודית: 'אקמצא ובר קמצא חרוב ירושלים אתרנגולא ותרנגולתא חרוב טור־מלכא אשקא דריספק חרוב ביתר',<sup>46</sup> משמרת לפי דעתי בשם 'טור מלכא' את השם התלמודי של הרודיון. לזיהוי דומה אפשר להגיע מתוך דברי התוספתא: 'היו לו מעות טמונות בקצטרא ובהר המלך... אף על פי שיודע שהוא שם, אין מחללין אותו עליהם'.<sup>47</sup> כנראה שכרייתא זו נשנתה סמוך לסיום מרד בר־כוכבא. היו יהודים שטמנו כספם במבצרים ובהר־המלך, וכשכבשו אותם הרומיים, לא יכולים היו להוציא כספם משם.<sup>48</sup> התוספתא מדברת על מעות כוסביות, ונראה על־כן שקצטרא הוא המבצר בביתר והר־המלך הוא הרודיון. יתכן גם שהשם 'טור שמעון' (הר שמעון) מכוון להרודיון,<sup>49</sup> שהרי שמו של בר־כוכבא היה שמעון, ויתכן שהיה זה מעשה סימלי להסב את שמו של 'הר הורדוס' ל'הר שמעון'.

עולה מדברינו, כי המונח 'הר־המלך' בספרות חז"ל, ביסודו הוא כינוי להרודיון, והתמורות שחלו בהיקפו של הר־המלך מקבילות להתפתחות שהיתה במעמדו של הרודיון. בתולדות הרודיון אפשר להבחין שלושה שלבים. בראשונה מציין השם את המבצר המלכותי של הורדוס ואת העיר שנבנתה לרגליו. מתוך מקורות של סוף תקופת הבית למדים אנו כי להרודיון ניתן מעמד של טופארכיה,<sup>50</sup> כלומר העיר הופכת למרכז של טופארכיה והשם הרודיון נקרא על כל המחוז. מעמד אדמיניסטרטיבי זה נשמר להרודיון לפחות עד מרד בר־כוכבא. יותר מאוחר בטלה הטופארכיה הרודיון, ומסתבר כי מיד לאחר המרד סופחה טופארכיה זו לירושלים על־ידי אדריינוס.<sup>51</sup> בדומה לכך אנו מוצאים בספרות התלמודית את התמורות במונח 'הר־המלך'. בשלב הראשון הר־המלך מציין את העיר ואת הטופארכיה, ואילו בשלב האחרון בסוף המאה השלישית ותחילת הרביעית, כאשר הרודיון איננה משמשת עוד כטופארכיה ומעמדה נשכח, איבד גם השם הר־המלך את משמעותו הראשונית, והוא חל על אזור נרחב שכלל שטחים הן בהרי יהודה הן בשומרון.

- 43 גיטין נו ע"א. 44 מדרש הגדול דברים כח נב. 45 ראה לעיל, הערה 42.
- 46 גיטין נה ע"ב; וראה: קליין, ארץ יהודה, עמ' 241: 'ואולי מותר לחשוב על פי ההודעות האחרונות שמבצר הר המלך עמד לא רחוק ממבצרו של בר כוכבא'.
- 47 תוספתא, מעשר שני א ו; וראה ירושלמי, מעשר שני א, נב ע"ד. בכתב יד ערפורט הנוסח: בקסטרא או בהר המלך.
- 48 ראה: ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 718.
- 49 קליין (ארץ יהודה, עמ' 245) מזהה את טור שמעון עם ביתר. ייבין (מלחמת בר כוכבא, עמ' 97-98) מזהה את טור שמעון עם טור מלכא, ולדעתו זוהי תורמוסעיא בשומרון. אפשר להסכים לחלק הראשון של דבריו, אולם לזיהוי שלו אין כל ביסוס.
- 50 ראה לעיל, הערה 30. נראה כי לטופארכית בית־צור ניתן השם הרודיון, ואפשר כי הדבר נעשה עוד בימי הורדוס ולפי רצונו; ראה: אבי יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל (לעיל, הערה 9), עמ' 62; א' שליט, הורדוס המלך, ירושלים תש"ך, עמ' 113.
- 51 ראה: ד' ספרא, 'המבנה המנהלי בארץ יהודה בתקופה הרומית', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, חיפה תשל"ח, עמ' 124, 131 ואילך.